

Коментар

Статтю Світлани Матвієнко можна потрактувати як націлено провокативну, розраховану на дискусію. У тексті закладено кілька тез, які мають характер констатації і водночас протистоять одна одній. Одна – чи була українська версія формалізму – "загубилася" по дорозі, бо те, що було в українських теоретиків своїм, виявляється не зовсім формалізмом, а те, що можна ним назвати, залишилося десь на маргінесі, лише окресленим. Далі: висловлюється застереження, що формалізм – це літературна мода, а не методологія, хоча дві основні школи (ОПОЯЗ та Празький лінгвістичний гурток), навколо яких і в зв'язку з якими виринають імена українських літературознавців, мають свої методологічні принципи, свої естетичні засади, які важко звести до моди. Праці українських авторів, які фігурують у статті, попри підкреслену С. Матвієнко симультанність (синхронність) їх появи з працями російських теоретиків, не постають як рівноцінні, а радше як дотичні до них в окремих положеннях. Отже, у статті бачимо не так українську версію формалізму, як українську версію російського формалізму, зокрема ОПОЯЗу.

Утім, для авторки це теж, здається, проблема, і вона підкреслює іронічне забарвлення назви своєї статті, позаяк бачить, з одного боку, умовність розмежування українського і російського наукових дискурсів (тісні стосунки між ученими, іноді навіть родинні, листування, обмін публікаціями тощо), а з іншого – привласнення російською наукою здобутків українських літературознавців.

С. Матвієнко виводить генеалогію українського формалізму від семінару проф. Київського університету В. Перетца, вихователя цілої плеяди українських літературознавців, який проголосив методологічною засадою не *що*, а *як*. Академічна наука В. Перетца до теоретиків формалізму, оскільки можу судити, не зараховує, і має на це підстави, бо В. Перетц не абсолютизував якогось одного методу дослідження, у тому числі й формалізму, вважаючи, що кожен метод охоплює якусь важливу грань художньої творчості; він не дійшов до якогось інтегративного методу, який би синтезував усі інші. Як впливає з наведених С. Матвієнко цитат із праць ученого, форму він розглядав як сукупність засобів для втілення художньої ідеї.

Тому не зовсім переконуює твердження авторки про домінанту в поглядах В. Перетца форми над змістом. Підтвердженням цього можна вважати визнання П. Филиповича у статті "Українське літературознавство за 10-років революції", яке цитує С. Матвієнко: "Захоплення чистим "формалізмом" та ізоляції літератури від соціальних процесів на Україні не спостерігалось. Наслідувачів Шкловського не знаходилося [...] Але критикувати крайності "формалістів" – це зовсім не означає зрікатись формальних дослідів. Навпаки, вони знайшли загальне визнання, бо тільки через них можна зрозуміти специфіку літературних творів, збудувати наукове літературознавство".

З таким поглядом співзвучні й висловлювання західноукраїнських літературознавців. Приміром, Микола Гнатишак у статті "Література і суспільне життя" так оцінював сильні і вразливі сторони естетики російського формалізму: "Формалістична критика, сильно розвинена в Московщині, а звідтіля поширена і на Україну, взагалі відмежовується від цих питань (зв'язку літератури з суспільним життям. – М. І.), стаючи на становищі, що мистецтво це окремий світ, у якому взагалі не може бути мови про які-небудь взаємини з дійсним життям. [...] Ясна річ, що мотивація формалістів вірна, якщо річ іде про вплив життя на літературу. Воно взагалі правда, що письменник і взагалі мистецтво – це автономна ділянка людської діяльності і що нема ніякого закономірного впливу життєвих обставин на характер і рівень літературних творів. Хиба формалістів у тому, що вони з цього факту роблять фальшивий висновок, начебто також навпаки, письменство не

впливає на життя і через те стають мимовільними пропаторами моральної невідповідальності й безсвітлоглядності. [...] Так попадають вони в нетрі дуже стислої і дуже об'єктивного розсліду літературних фактів. Бо де нема поняття кавзальності, там не може бути правдивої науки"¹.

Цілком зрозуміло, що М. Гнатишак, представник католицького відгалуження в літературному процесі Західної України, який висунув концепцію ідейно-етичного естетизму, сприйняв у формалізмі те, що узгоджувалося з його концепцією (естетизм), і відкидав те, що їй суперечило. Призму погляду визначала світоглядна доктрина. Звідси стає зрозумілим, чому за формалізмом визнавав тільки "крихти слухності" представник комуністичної орієнтації Степан Тудор, оскільки формалісти "бачать у літературі особливий замкнутий у собі струмінь явищ, що підноситься й падає за власними, йому тільки присутніми законами", ігноруючи "пролетарську тенденційність".

Коли усе ж таки спробувати виводити генеалогію української версії формалізму (не такого радикального, як російський), то тут, як на мене, на чільне місце мала б виступати постать Олександра Потебні, тільки згадана в статті С. Матвієнко. Його ідеї вплинули і на російських формалістів. Однак російським формалістам, як зауважує І. Фізер у монографії "Психолінгвістична теорія Олександра Потебні" (К., 1993), імпонувало положення українського вченого про роль у поетичному творі зовнішньої форми як структуротворчого елементу, але вони проігнорували його внутрішню форму, що несе в собі ідею, пов'язану з національною психологією, закодовану в мовних одиницях.

Така "українська версія формалізму" ґрунтувалася на єдності потебнянської зовнішньої та внутрішньої форми. Не дивно, отже, що його ідеї стали притягати увагу українських учених як підрадянської України, так і Галичини та української еміграції. У Харкові Олександр Білецький (стаття "Потебня и наука истории литературы в России", 1922), у Празі Леонід Білецький (книжка "Перспективи літературно-наукової критики", Прага–Берлін, 1924), у Львові Костянтин Чехович (монографія "Олександр Потебня: український мислитель-лінгвіст", Львів, 1931), ціла низка інших авторів статей у журналах – виявляють спроби охоплення різних аспектів його психолінгвістичної теорії, у якій закладено ідеї, що були згодом розвинені в школах феноменології, структуралізму, рецептивної поетики.

З логіки міркувань С. Матвієнко я зробив для себе висновок, що "українська версія формалізму", аніж до ОПОЯЗу, ближча до Празького лінгвістичного гуртка, учасники якого розробили принципи функційності та системності аналізу на основі структурного зв'язку між словом і словесністю. У цьому контексті виразно вирізьблюється постать Дмитра Чижевського, що виступає як ланка зв'язку між українською світоглядною традицією і новітніми літературознавчими школами, а далі проглядають імена Івана Панькевича, Василя Сімовича, Миколи Гнатишака, Костянтина Чеховича.

Стаття Світлани Матвієнко "Українська версія формалізму" – результат глибокої аналітичної роботи інтелекту, в ній виявилось вміння по-новому ставити проблеми, порушити застиглий канон, визначити нову ієрархію цінностей, спровокувати дискусію. Якщо не всі ланки логічно щільно припасовані, то це тому, що теорія завжди мусить схематизувати живий процес. А читати статтю С. Матвієнко, подумки сперечатися з нею і теоретикам – і не зовсім – цікаво й повчально.

¹ Дзвони. – 1937. – № 11-12. – С. 467-8.